

УДК 347

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.1.26>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ІЗ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, У ДАВНЬОРИМСЬКИЙ ПЕРІОД

Хрущ Вікторія Леонідівна,
аспірант

Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії правових наук України

Статтю присвячено з'ясуванню особливостей нормативного врегулювання відносин із влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, у давньоримський період. Установлено, що проблема сирітства з урахуванням її здебільшого соціального характеру існує стільки ж, скільки й людство, а отже, мали місце різноманітні способи її вирішення, які, перш за все, зумовлювалися особливостями розвитку того чи іншого історичного типу суспільства. Об'єктивна потреба у влаштуванні дітей, позбавлених батьківського піклування, виникла у період родового ладу та була пов'язана з появою соціального сирітства як явища, що стало результатом переходу тогочасного суспільства до моделі родинного (сімейного) виховання. Первісне влаштування дітей, чиї батьки померли або відмовилися від них, містило деякі елементи функціонування сучасних дитячих будинків сімейного типу та передбачало взяття на виховання одного чи декількох дітей за винагороду, що надавалася родом. З огляду на тогочасну відсутність будь-якої диференціації форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, убачається, що інститут усиновлення на ранніх етапах розвитку людства слід сприймати не як одну із сучасних законодавчо закріплених форм виховання чужих дітей із чітко визначеними соціально-правовими особливостями, а як узагальнене поняття, що передбачало уособлення різноманітних способів виховання та захисту дітей-сиріт. Сучасна концепція функціонування дитячого будинку сімейного типу, як і будь-якої іншої форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, історично бере свій початок від інституту усиновлення, процедурні особливості здійснення якого отримали досить детальне впорядкування нормами перших римських правових актів, зокрема Законів XII таблиць. Із зародженням християнства та безпрецедентним впливом церковних канонів на організацію суспільного життя цінність дітей у суспільстві суттєво зросла. На основі ідей гуманізму та милосердя була започаткована система державної підтримки сиріт, основним досягненням якої стало заснування притулків для дітей, позбавлених батьківського піклування. Діяльність таких притулків згодом була детально регламентована у Кодексі Юстиніана (*Corpus juris civilis*). Зазначено, що саме зі створенням таких притулків відбулося перше історичне розгалуження інституту опікування над сиротами: поряд з усиновленням правове підґрунтя отримало створення спеціалізованих сиротинців. Зроблено висновок, що візантійська система дитячих притулків стала інноваційним елементом догляду за сиротами та успішним доповненням до традиційної опіки, успадкованої від стародавнього світу, а самі римські сиротинці стали першим історичним прототипом сучасних дитячих будинків сімейного типу.

Ключові слова: сім'я, діти-сироти, інститути підтримки сиріт, опікування, усиновлення, форми виховання, притулки для дітей, дитячі будинки сімейного типу.

Khrushch Victoria. Features of the legal regulation of relations regarding the arrangement of children deprived of parental care in the ancient Roman period

The article is devoted to establishing the peculiarities of the legal settlement of relations with the placement of children deprived of parental care in the ancient Roman period. It has been established that the problem of orphanhood, taking into account its mostly social nature, exists

as long as humanity, and, therefore, there were various ways of solving it, which, first of all, were determined by the specifics of the development of one or another historical type of society. The objective need to place children deprived of parental care arose in the period of the family system, and was connected with the emergence of social orphanhood as a phenomenon, which was the result of the transition of the society of that time to the family upbringing model. The initial placement of children whose parents died or abandoned them contained some elements of the functioning of modern family-type children's homes and consisted in taking one or more children to raise for a reward provided by the family. In view of the absence of any differentiation of forms of placement of children deprived of parental care at the time, it can be seen that the institution of adoption at the early stages of human development should not be perceived as one of the modern legally established forms of raising other people's children with clearly defined social and legal features, but as a generalized concept that involved the personification of various ways of raising and protecting orphans. The modern concept of the functioning of a family-type orphanage, as well as any other form of placement of orphans and children deprived of parental care, historically originates from the institution of adoption, the procedural features of which were regulated in detail by the norms of the first Roman legal acts, in particular, Laws of the XII tables. With the birth of Christianity and the unprecedented influence of church canons on the organization of social life, the value of children in society increased significantly. Based on the ideas of humanism and mercy, a system of state support for orphans was launched, the main achievement of which was the establishment of shelters for children deprived of parental care. The activities of such shelters were subsequently regulated in detail in the Justinian Code (Corpus juris civilis). It is noted that with the creation of such shelters, the first historical branching of the institution of orphan care took place: along with adoption, the creation of specialized orphanages received a legal basis. It is concluded that the Byzantine system of children's shelters became an innovative element of orphan care and a successful addition to the traditional care inherited from the ancient world, and the Roman orphanages themselves became the first historical prototype of modern family-type children's homes.

Key words: family, orphans, orphan support institutes, guardianship, adoption, forms of upbringing, shelters for children, family-type orphanages.

Інститут сім'ї як одна з найбільш поширених та соціально бажаних форм організації життя людей завжди відіграв чи не найважливішу роль у контексті цивілізаційного розвитку будь-якого суспільства. Думка про фундаментальність та цілісність сім'ї як ключової передумови належного виховання дітей і формування морально здорового соціуму покладена в основу ключових міжнародних нормативно-правових актів. Водночас проблема сирітства з урахуванням її здебільшого соціального характеру існує стільки ж, скільки й людство, а отже, мали місце і різноманітні способи її вирішення, які, перш за все, зумовлювалися особливостями розвитку того чи іншого історичного типу суспільства.

Історики стверджують, що свідомий початок розвитку людства характеризується наявністю певних організованих форм існування людських первісних общин. Проблема догляду та виховання дітей, набуття ними соціального досвіду є однією з ознак свідомого існування людського суспільства. За часів раннього матриархату, який датується 40–20 тис рр.

до нашої ери, люди проживали родами. У цей період діти належали усьому роду. Зрозуміло, що соціального сирітства за таких умов бути не могло. Діти утримувалися за однакових умов, а мета виховання зводилася до передачі практичного досвіду [1, с. 28].

Соціальне сирітство з'явилося тоді, коли дітей почали виховувати батьки. Історія свідчить, що аж до Середньовіччя ставлення до дітей не було гуманним, а з погляду сьогодення – жорстоким [2, с. 189]. Багато дослідників історії України та сімейного права дійшли висновку, що влада батьків над дітьми була визнана в нас ще з часів язичництва. Батьки вважалися повноправними власниками своїх дітей. Не дивно, що існували випадки, коли батьки залишали і навіть убивали небажаних дітей. Для того щоб вирішити цю проблему, спільно та поступово почали формувати інститути підтримки сиріт у межах свого роду, общинного простору [3, с. 86].

Власне тоді, у період створення первинних родинних відносин, подружжя або окремі особи могли брати на виховання

дітей та утримувати за це винагороду з боку роду, що був у ті часи, у початковому значенні цього поняття, прототипом сучасного соціального органу опіки (рід, родина, плем'я, громада тощо), а отже, здійснював нагляд за адаптацією дітей у сім'ї. Кількість дітей у таких сім'ях могла бути необмеженою [4, с. 89]. Безумовно, документальні підтвердження цьому знайти доволі складно, проте виходячи із зазначеного можна стверджувати, що перші історичні форми опікування над сиротами зародилися ще у часи існування родового ладу, причому таке опікування концептуально нагадує функціонування сучасних будинків сімейного типу виходячи з того, що: а) взяти дітей на виховання могла як подружня пара, так і самотня людина; б) передбачалася матеріальна підтримка вихователів із боку роду; в) як правило, на виховання бралися кілька дітей.

Водночас джерела свідчать, що перші документальні згадки про опікування над сиротами датуються ще V тис до н. е. і присвячені вони інституту усиновлення. Своє нормативне закріплення інститут усиновлення отримав у нормах давньовавильонського кодексу – Законах Хаммурапі. Діти у Давньому Вавилоні вважалися однією з головних цінностей у родині, а багатодітні сім'ї були у пошані. Батько міг розпоряджатися ними на свій розсуд: віддати дочку у храм, продати у рабство, віддати в рахунок відпрацювання боргу. Бездітні сім'ї намагалися усиновити дітей із метою отримання додаткових робочих рук (особливо коли не було за що купити рабів) [5]. Отже, зважаючи на тогочасну цінність дитини здебільшого як об'єкта правовідносин, який перебував під абсолютною владою батька та експлуатувався ним у господарських та генеалогічних цілях, закріплення інституту усиновлення у положеннях Законів Хаммурапі не видається дивним. Водночас в епілозі Хаммурапі вказував, що великі боги покликали його, «щоб захистити вдів і сиріт» [6]. Із цього вбачається, що сироти розглядалися тогочасним законом як найуразливіша верства суспільства, що потребує пріоритетного захисту з боку держави.

Таким чином, правова регламентація відносин щодо усиновлення у Вавилоні

ґрунтувалася не лише на намірах узаконити експлуатацію усиновлювачами чужих дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом прийняття їх у сім'ю, а й на усвідомленні слабкості і вразливості дітей як членів суспільства та необхідності забезпечити їм захист. Про це свідчить і аналіз статей 185–191 Законів Хаммурапі, які були присвячені впорядкуванню відносин щодо опіки над сиротами: офіційне усиновлення супроводжувалося суворим набором правил, щоб дитина могла повністю інтегруватися в нову сім'ю. Крім того, зважаючи на те, що Закони Хаммурапі датуються приблизно 1750 р. до н. е., коли законотворчість була рідкістю, а її якість – доволі низькою, варто констатувати, що положення Законів Хаммурапі, які регулювали відносини з усиновлення, були доволі прогресивними для тогочасного суспільства, адже визначали права та обов'язки як усиновлювачів, так і усиновлених.

У контексті аналізу давніх пам'яток правотворчості слід згадати й Закони Ману, положення яких також закріплювали інститут усиновлення, щоправда, у контексті відносин спадкування. Так, п. 141 Законів Ману, що датуються приблизно II ст. до н. е. – II ст. н. е., зазначалося: «Від людини, яка має усиновленого сина, сповненого усіма добрими якостями, саме той (син) прийме спадщину, хоча й узятий з іншої сім'ї» [7]. При цьому тогочасний нормотворець розрізняв поняття усиновленого, прийомного та покинутого синів. Характеристика прийомного сина здійснювалася так: «Той (хлопчик), рівний (за кастою), якого його мати або його батько ласкаво дарують під час лиха, (чоловікові) як його сина, мусить розглядатися як усиновлений син (Датріма). Але він уважається прийомним сином (Крітріма), якого (чоловік) робить своїм сином, (будучи) рівним (за кастою), знайомить із правильним і неправильним (та) наділяє синівськими чеснотами». Натомість покинутим сином уважався той, кого батьки покинули. Очевидно, що зазначена класифікація здійснювалася за критерієм обставин, за яких син утратив батьківське піклування, однак не зовсім зрозумілою є мета її проведення, адже у будь-якому разі всі категорії синів, які бралися на виховання у чужі сім'ї, мали

рівні права щодо спадкування: «Законний син тіла, син, народжений дружиною, син усиновлений, син прийомний, син таємно народжений і син покинутий (є) шістьма спадкоємцями та родичами». Варто зауважити, що про опікування над дочками у Законах Ману не йдеться, проте це не означає, що дівчатка-сироти не підлягали прийняттю в чужі сім'ї на виховання. Такий підхід є закономірним та зрозумілим, зважаючи, що усиовлення за цим зводом законів згадується лише у контексті спадкових відносин, а спадкоємцями на той час були лише особи чоловічої статі.

Таким чином, виходячи із зазначеного, можемо зробити декілька проміжних висновків. Перш за все зауважимо, що об'єктивна потреба в опікуванні над дітьми, які не мали батьків, виникла у період родового ладу та була пов'язана з появою соціального сирітства як явища, що стало результатом переходу тогочасного суспільства до моделі родинного (сімейного) виховання. При цьому первісне опікування над дітьми, чиї батьки померли або відмовилися від них, містило деякі елементи функціонування сучасних дитячих будинків сімейного типу та передбачало взяття на виховання одного чи декількох дітей за винагороду, що надавалася родом. Із розвитком цивілізації та зміною поглядів на суспільні інститути опікування над сиротами поступово трансформувалося в інститут усиовлення, перші згадки про який знаходимо у найдавніших документальних пам'ятках нормотворчості. Разом із тим, з огляду на тогочасну відсутність будь-якої диференціації форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, убачається, що інститут усиовлення на ранніх етапах розвитку людства, перш за все, слід сприймати не як одну із сучасних законодавчо закріплених форм виховання чужих дітей із чітко визначеними соціально-правовими особливостями, а як узагальнене поняття, що передбачало уособлення різноманітних способів виховання та захисту дітей-сиріт як найбільш уразливої верстви суспільства, що зумовлювалися специфікою того чи іншого періоду розвитку людства, адже інших форм піклування про дітей-сиріт на той час не було. Звідси робимо висновок, що сучасна концепція функціо-

нування дитячого будинку сімейного типу, як і будь-якої іншої форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, історично бере свій початок від інституту усиовлення, який сформував загальне ідеологічне підґрунтя виховання чужих дітей.

Більш якісного нормативного впорядкування відносини з улаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, отримали у період розвитку римського права. У контексті цього доцільно навести тезу К.П. Победоносцева, який свого часу зазначав, що усиовлення вперше набуло юридичного вигляду саме у римському світі [8, с. 194–195]. Зважаючи на те, що закріплення цього інституту на нормативному рівні відбувалося набагато раніше, ніж були прийняті перші законодавчі акти римського права, ми не можемо повністю підтримати наведену тезу дослідника, однак варто погодитися з тим, що саме у період розвитку римського права сформувався більш досконалий механізм правового регулювання відносин з опікування над дітьми-сиротами.

Як зазначають зарубіжні дослідники, до приходу християн з їхньою концепцією закладів для сиріт і догляду за бездомними та знедоленими, ймовірно, у Стародавньому Римі не було закладів, які були б офіційними «сиротинцями», де б знаходили опіку діти без батьків. У сучасному суспільстві сиротами вважаються діти, які втратили обох батьків; однак римське право визнавало дитину сиротою, яка втратила обох батьків і при цьому не мала родичів, які могли б прийняти їх та виховати. З іншого боку, якщо обоє батьків померли, а живих родичів не було, дитина могла бути передана під опіку «опікуну», який, можливо, був рабом у родині або ще краще – вільновідпущеником. Звичайно, усиовлення було дуже поширеним у Стародавньому Римі, навіть якщо дитина не була сиротою і могла використовуватися для різних цілей, найпоширенішою з яких є забезпечення спадкоємця [9]. Усиовлення забезпечувало і гарантувало успадкування й престолу країни, коли імператори не мали законних дітей. Наприклад, Октавіан, Нерон, Траян, Юстиніан були усиовленими [10]. Однак усиовлена дитина також могла стати домашньою

прислугою або повією, якщо дитина була достатньо гарною, чи навіть використовуватися для жебракування. У деяких випадках дитина могла бути запропонована на усиновлення з метою сплати сімейних боргів, і в цьому разі особа, яка віддала дитину на усиновлення, могла вимагати її назад, якщо борг перед усиновлювачем був погашений. Найпоширенішою метою усиновлення було забезпечення спадкоємства сім'ї у разі відсутності природних спадкоємців, і воно могло залучати племінників або інших родичів. Є навіть приклади батьків (*pater familias*), які віддавали своїх синів на усиновлення у сім'ї, які запропонували б їм вигідне соціальне просування [9].

Окрему увагу варто присвятити й процедурі та способам здійснення усиновлення. Як зазначається в юридичній літературі, римське право закріплювало дві форми усиновлення: арогація (*arrogatio*) та адопція (*adoptio*). Арогація застосовувалася для усиновлення осіб свого права, тобто повнолітніх і самостійних у правовому відношенні. Вона здійснювалася у стародавньому праві народними зборами, а пізніше – на підставі грамоти імператора. Згода усиновителя була обов'язковою. Адопція застосовувалася для усиновлення осіб чужого права, тобто тих, хто перебував під владою домоволодільця. На підставі Законів XII таблиць адопція здійснювалася у формі мансипації шляхом удаваного триразового продажу сина будь-якій сторонній довіреній особі, після чого син повертався до батька. Потім усиновитель для форми пред'являв віндикаційний позов проти довіреної особи, яка не заперечувала проти цього. Наслідком цієї процедури була передача претором усиновленого усиновителю [11, с. 50].

Згідно з правилом *adoptio naturum imitatur* (усиновлення наслідує природу), між усиновлювачем і усиновленим обов'язковою була вісімнадцятирічна різниця у віці. Надалі потреба в санкціонуванні *arrogatio* народними зборами відпала. Усиновлення дозволялося проводити приватно. Важливо лише, щоб про це було привселюдно оголошено. В імператорський період було скасовано заборону на усиновлення дітей, котрі не досягли повноліття, а саме усиновлення оформля-

лося імператорським рескриптом. *Adoptio*, яке на відміну від *arrogatio* було приватноправовим актом від самого початку, не передбачало обмежень для усиновлення повнолітніх і жінок, тим більше що звільнення жінки від *patria potestas* наставало вже після її одноразового «продажу». При Юстиніані двостадійний процес *adoptio* було замінено заявою перед судом. Окрім того, усиновлений продовжував бути під *patria potestas* рідного батька, стаючи лише законним спадкоємцем усиновлювача [12, с. 50–51].

Таким чином, можемо зробити висновок, що усиновлення було загальноприйнятою практикою в римському суспільстві, але у той період воно не існувало у тому вигляді, у якому воно існує сьогодні. Фундаментальною причиною усиновлення було забезпечення можливості продовження сімейного роду з метою запобігання загрози його зникнення. При цьому найочевиднішою загрозою вимирання була відсутність дітей чоловічої статі, які могли б продовжувати родовід і піклуватися про спадщину родини. Іншими ж причинами усиновлення були експлуатація усиновлених у господарських цілях і навіть використання їх як способу забезпечення виконання боргових зобов'язань. Із зазначеного вбачається, що у давньоримському суспільстві опікування над сиротами, які не мали ані батьків, ані родичів, полягало в установленні батьківської влади та здійснювалося здебільшого не для захисту дітей як найслабшої та найуразливішої верстви, а для забезпечення інтересів усиновлювачів, що відповідало тогочасним тенденціям знецінення дітей у суспільстві.

Проте все змінилося після зародження християнства та суттєвого зростання впливу Церкви на організацію суспільних відносин, що особливо прослідковувалося у період існування Візантійської імперії. У юридичній літературі зазначається, що саме християнська Церква на той час набула значної політичної ваги та мала суттєвий вплив на суспільні відносини. Саме тому під її захистом забезпечувалося дотримання тих особистих прав дитини, які узгоджувалися з християнською позицією у той час [13, с. 78].

Відомий дослідник Тімоті Міллер зазначає, що, починаючи з правління імпе-

ратора Костянтина Великого, держава, керуючись законами милосердя, стала приділяти значну увагу підтримці сиріт. У 315 р. він із метою запобігання дітовбивства дав розпорядження префекту Преторію виділяти гроші малозабезпеченим батькам. Цей закон поширювався спочатку тільки на Італію, а в 322 р. аналогічний закон було видано для Африки. Костянтин давав церквам продовольство для підтримки дітей-сиріт. Проте найважливішою подією в постконстантиніанський період, безсумнівно, було заснування першого притулку для сиріт, або орфанотрофей (Ὀρφανοτροφῆσπον), притулку для сиріт у Константинополі. Перший орфанотрофей в Імперії створено св. Зотиком Сирото-годувальником за царювання імператора Костянтина I [14, с. 176]. Кодекс Юстиніана регулює деякі питання діяльності таких установ: директори орфанотрофей (орфанотрофи) визначалися як квазіопікуни, їх відповідальність як опікунів була обмежена, оскільки вони поширювали свою турботу на велику кількість знедолених дітей [15]. Законодавство Юстиніана I (VI ст.) часто згадує притулки для сиріт [16], але лише за правління його наступника Юстиніана II (правління 565–578 рр.) заклад у столиці набув певних характеристик: Юстиніан і його дружина Софія за допомогою протовестіарія, також на ім'я Зотик, побудували сиротинець при церкві св. Павла. Юстиніан призначив притулку щорічну стипендію і зробив його майно невідчужуваним. Ймовірно, саме тоді столичні орфанотрофи почали призначатися імператорами [17].

Цікаво зауважити, що зі створенням системи притулків для сиріт у візантійський період акценти у визначенні цінності дітей суттєво змістилися під впливом ідеї християнського гуманізму. Так, найбільш відомий кодифікований акт римського цивільного права, *Corpus juris civilis* Юстиніана, сприйняв концепцію опіки Сервія Сульпіція Руфа, який визначав опіку як захисну владу над вільною людиною, яка занадто молода, щоб захистити себе. Дещо пізніше Платон у своїх Законах 927 р. писав: «Сироти повинні бути віддані під опіку державних опікунів. Люди повинні боятися самотності сиріт і душ своїх померлих батьків. Людина повинна любити нещасну сироту,

якою вона є. Опікун повинен поводитися із сиротою, як зі своєю власною дитиною, та бути таким самим дбайливим і стараним в управлінні майном сироти, як і своїм власним, або ще більш дбайливим» [18]. Таким чином, римська концепція опіки як особливого дару допомоги дітям-сиротам була покладена в основу діяльності тогочасних сиротинців – орфанотрофей – і залишалася незмінною протягом довгих років візантійського панування.

Отже, можемо зробити декілька висновків щодо особливостей правового регулювання відносин з опікуванням над сиротами у період розвитку римського права. Так, на етапі існування Стародавнього Риму єдиною формою виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, залишалася усиновлення, процедурні особливості здійснення якого отримали досить детальне впорядкування нормами перших римських правових актів, зокрема Законів XII таблиць. Водночас, з огляду на незначну цінність дітей у тогочасному суспільстві та несприйняття їх як найбільш вразливої категорії населення, основними причинами усиновлення були: а) необхідність продовження роду за відсутності біологічних синів; б) здійснення експлуатації усиновлених як додаткової робочої сили під час ведення господарства; в) забезпечення інших інтересів усиновлювачів. Із зародженням християнства та безпрецедентним впливом церковних канонів на організацію суспільного життя цінність дітей у суспільстві суттєво зросла. На основі ідей гуманізму та милосердя була започаткована система державної підтримки сиріт, основним досягненням якої стало заснування у 355 р. в Константинополі першого притулку для дітей, позбавлених батьківського піклування – орфанотрофею. Діяльність таких притулків згодом була детально регламентована у Кодексі Юстиніана (*Corpus juris civilis*), який став основою для майбутніх цивільних кодексів європейських держав. Зазначимо, що саме зі створенням орфанотрофею відбулося перше історичне розгалуження інституту опікування над сиротами: поряд з усиновленням, яке впродовж декількох тисячоліть було єдиною відомою людству формою виховання дітей-сиріт, правове підґрунтя отримало створення спеціалізованих

сиротинців. Зважаючи на такі особливості їх функціонування, як: а) виховання значної кількості дітей до досягнення ними повноліття; б) забезпечення дітей доглядом та належним рівнем освіти; в) фінансування діяльності сиротинців за кошти державних асигнувань, убачається, що

візантійська система дитячих притулків стала інноваційним елементом догляду за сиротами та успішним доповненням до традиційної опіки, успадкованої від стародавнього світу, а самі римські сиротинці стали першим історичним прототипом сучасних дитячих будинків сімейного типу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія педагогіки / за ред. проф. М.В. Левківського, д.пед.н. О.А. Дубасенюк. Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. С. 28.
2. Харук Т.Я. Становлення закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на різних етапах розвитку суспільства в Україні. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2011. № 3. С. 189.
3. Кіреєва С. Історико-педагогічний аналіз проблеми соціального сирітства в Україні. *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. 2007. № 4. С. 86.
4. Коваль К. Становлення дитячого будинку сімейного типу як освітнього феномену. *Нова педагогічна думка*. 2021. Т. 106. № 2(2021). С. 89.
5. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 400 с. URL: https://pidru4niki.com/1628041456547/pravo/zakoni_tsarya_hammurabi (дата звернення: 20.02.2023).
6. The Code of Hammurabi / Translated by L.W. King. URL: <https://avalon.law.yale.edu/ancient/hamframe.asp> (дата звернення: 20.02.2023).
7. The Laws of Manu George Bühler, translator (Sacred Books of the East, Volume 25). URL: <https://www.sacred-texts.com/hin/manu.htm> (дата звернення: 20.02.2023).
8. Курс гражданского права ; 3-е изд., с переменами и доп. Ч. 2: Права семейственные, наследственные и завещательные. Санкт-Петербург : Синодальная тип., 1889. С. 194–195.
9. Bob deWitt. How were orphans raised in ancient Rome? URL: <https://www.quora.com/How-were-orphans-raised-in-ancient-Rome> (дата звернення: 20.02.2023).
10. Silvia Timoftey. Adoption History. From Ancient Societies to Contemporary Societies. Proceedings of the 14th International RAIS Conference on Social Sciences and Humanities. 2019. URL: <https://zenodo.org/record/3386248/files/032ST.pdf> (дата звернення: 20.02.2023).
11. Калюжний Р.А., Ящурицький Ю.В. Основи римського приватного права : курс лекцій. Київ : Персонал, 2011. С. 50.
12. Иоффе О.С., Мусин В.А. Основы римского гражданского права. Ленинград : Ленинградский ун-т, 1975. С. 50–51.
13. Мельник О.В. Мета усиновлення у контексті особистих немайнових прав дитини: еволюція та перспективи. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 78.
14. Miller, Timothy S. The Orphans of Byzantium: Child Welfare in the Christian Empire. Washington: The Catholic University of America Press, 2003. P. 176.
15. Domini Nostri Sacratissimi Principis Iustiniani Codex. Liber Primus (CJ. 1.3.31). URL: <http://www.thelatinlibrary.com/justinian/codex1.shtml> (дата звернення: 20.02.2023).
16. Scott S.P. The Civil Law, XII, Cincinnati, 1932. URL: https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/CJ1_Scott.htm#3 (дата звернення: 20.02.2023).
17. Bury, J.B. (1911). The Imperial Administrative System of the Ninth Century – With a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos. London : Oxford University Press. URL: <https://archive.org/details/imperialadminist00buryrich/page/n3/mode/2up> (дата звернення: 20.02.2023).
18. Orphans and Orphanages. Catholic Encyclopedia. URL: <https://www.newadvent.org/cathen/11322b.htm> (дата звернення: 20.02.2023).